Володимир Олексенко
Ольга Рембецька

Функційно-естетичне навантаження вставлених конструкцій у романі «Сад Гетсиманський» Івана Багряного

У мові художньої літератури синтаксичні засоби постають як функційно-естетичні, як елементи художнього цілого. Естетична значущість синтаксичних конструкцій, експресивно-виражальні властивості їх у художньому мовленні письменників – важливий аспект лінгвістичних досліджень. Широкі можливості в цьому плані має вивчення речень із вставленими конструкціями, оскільки вони є ефективним засобом побудови мовлення.

Вставлення – факультативна частина висловлювання, яка не несе в собі основного змістового наповнення. Вилучення вставленого компонента із висловлювання не порушить його структурної, змістової, інтонаційної цілісності. «Спільний синтаксичний принцип вставлення полягає у свободі включення слова або конструкції у склад речення. Це включення не впливає на зв'язки членів речення… Вставлення й основна частина характеризуються кожна власним комунікативним планом і можуть належати до різних мовленнєвих ситуацій. Вони кваліфікуються самостійною модальністю, незалежним одне від одного актуальним членуванням: вставлення – це завжди окрема тема» [4, с. 36]. Важливим є те, що така конструкція служить засобом розширення, збагачення, а також, на думку А.Загнітка, аналітизму висловленого, коли відбувається «розширення горизонтальної площини реченнєвої структури» [5, с. 88].

Уживання вставлених конструкцій у художньому творі може бути зумовлене комунікативним завданням, пов'язаним із необхідністю доповнити, уточнити, підтвердити, заперечити сказане, або воно може бути особливістю художньої манери письменника [3, с. 161].

Активне використання вставлених конструкцій у художньому тексті – продуктивний засіб організації висловлення. Коли виникає суперечність між комунікативним завданням висловлення та синтаксичними особливостями речення, автор використовує один із варіантів цієї нескорельованості – структури вставлення. Для точнішого й зрозумілішого викладу думки він змушений переривати основну розповідь вкрапленнями додаткових елементів. У висловленнях із вставленими конструкціями виявляється спонтанний характер вербального оформлення думки, пресупозитивні знання, іноді й емоційний стан мовця.

Синтаксис творів Івана Лозов'яги (за псевдонімом – Багряний) – визначного українського прозаїка, драматурга, поета, публіциста, громадського та політичного діяча, справжнього патріота, відданого сина своєї Батьківщини, який палко любив Україну, її культуру та народ, –характеризується багатством речень із вставленими конструкціями.

Уживаючись насамперед в усному мовленні, вставлені конструкції є одним із важливих засобів його художнього відтворення. У художньому мовленні

вставлені конструкції сприяють розвиткові другого плану розповіді [6, с. 208], інтегрують художню розповідь у широкий загальнолітературний та культурологічний контекст, розширюють семантичну структуру тексту, роблять її багатоплановою та розгалуженою, творять, за висловом Г.Акимової, «кілька ліній розповіді» [1, с. 150]. Використовуючи їх, письменник стисло, економно й водночас виразно подає різні смислові і часові плани розповіді. Напр.: *Особливо це все його цікавило з огляду на страшну славу, що кружляла по всім СССР про цю систему та про "єжовські рукавиці"* ***(в яку − славу − він, до речі, не вірив)*** [2, с. 29]; *Мертвий Ягельський лежав серед живих цілу ніч, спав з ними разом* ***(лише не спали Узуньян та Азік, мовби сиділи над душкою!)*** [2, с. 119].

Вставки дозволяють авторові акцентувати увагу на частинах висловлювання, найважливіших у смисловому відношенні, бо вони виразніше, ніж співвідносні з ними невставлені конструкції, позначають предмети, явища навколишньої дійсності. Іван Багряний найчастіше вживає їх з метою:

1. Розкрити зміст слів на позначення реалій сталінської епохи, які, на його думку, можуть бути незрозумілі для читача. Напр.: *Щоб спіймати Андрія на спанні, треба відчинити "кормушку"* ***(таке віконце в дверях, через яке подається їжа)*** *й просунути в неї голову* [2, с. 68]; *Курпас − це ж знаменитий Курпас, начальник т.зв. ДТО* ***("Дорожно-Транспортного Отдєла")*** *УГБ НКВД* [2, с. 463]; *Також сидів тут ще голова ЛОЧАФУ* ***(Літературного об'єднання Червоної Армії й Флоту)*** *− Галушко, але його теж десь забрали* [2, с. 74].

2. Уточнити або конкретизувати один із членів основного речення, розширити або поглибити сказане в ньому. Напр.: *І від самого ранку сидить біля неї отець Яков* ***(чомусь неодмінно Яков, а не Яків, бо то, бач, звучить дуже фамільярно і по-простецькому, бо то Яків просто старого Чумака звали, бо був коваль)****, єдиний, якимось чудом уцілілий священик на цілу цю околицю, а може, й на ціле місто* [2, с. 8]; *Це були частки стандартного буханця сірого, досить непогано випеченого, але з підозрілою мішаниною (*наприклад, ***в середині сірої пайки траплялись житні скоринки або й білі шматочки, бо цей хліб печено спеціально для в'язнів, використовуючи різні відходи й шматки старого черствого хліба, розмочивши та замісивши їх наново з іншим тістом)*** *− хліба, розрізаного начетверо* [2, с. 99].

3. Зробити зауваження. Напр.: *І тепер − він взяв шматочок крейди й мотузочок* ***(а був цей староста не просто якийсь бородатий дідок, а високофаховий, знаменитий, всесоюзної слави інженер)*** *− звелів усім перейти в один бік камери й почав свою тяжку працю* [2, с. 314]; *Він побачив, як і чим живуть всі ті жахливі "троцькісти" − почув чудесні "романи"* ***(неодмінно з наголосом на першому складі за блатним синтаксисом)*** *− прекрасні й захоплюючі повісті, яких він зроду не чув* [2, с. 348]; *Зібрані "з речами" приймали всі прохання* ***(всі! бо кому ж можна відмовити?)*** *сумно й без віри* ***(а іноді з вірою й шаленою радістю, під впливом масового психозу)****, намагалися всі прізвища, й адреси, й умовні знаки запам'ятати ...*[2, с. 451].

4. Внутрішній стан героя. Напр.: *Веселка промінилася, сліпила очі. Нарешті він її дістав! Дістав, торкнув, але... Веселка згасла.* ***(То була***

маленька стеклярусова намистинка, але звідки йому було те знати. То була чарівна веселка! І от та веселка погасла) [2, с. 455]; *Але стій! − ці дві речі виключають же одна одну!* ***(По нервах іде гаряча хвиля)*** [2, с. 246]; *Не вірне в першому разі, цебто, що слідчий обминає імена* ***(слово "провокаторів" не повертається в Андрієвій голові по відношенню до своїх братів та Катерини і він тільки зітхає)****, бо інакше б він мусив мовчати* [2, с. 246].

У письменника помітна тенденція драматизувати мову персонажів, подавати її у творі такою й у тих обставинах, що зазвичай її супроводять. За допомогою дужок автор описує жести, міміку, рухи, інтонацію тощо. Напр.: *Він − Копаєв − ніколи не зарізав курки...* ***(Він про це говорить з такою щирістю, що в тім не може бути ніякого сумніву, та й досить глянути на його обличчя й звернути увагу на його душевний склад людини сентиментальної, чуткої)****...* [2, с. 482]; *Слідчий − кулак з довбню, голова з горіх, вчорашній футболіст, ударно покликаний в "органи"* ***(Карапетьян показує образно, який саме кулак, а яка голова в того футболіста-слідчого)*** *− тріумфує* [2, с. 85].

Вставлені конструкції часто вживаються як слова автора при прямій мові і діалозі. Напр.: *− Ми всі прибули... Сини твої... Там он...* ***(зацокала клямка)*** *ось...* [2, с. 11]; *− А я сам себе звільнив, мамо... Утік собі та й усе...* ***(помовчав)*** *− чотири роки ось... До вас біг, мамо* [2, с. 16]; *− Гм... Ви дуже чемні...* ***(ледь вловима іронія) <...> − Он як!., (знову нотка іронії).*** *− Але ж наші блощиці не курять!* [2, с. 30]. Значною мірою саме через невласне-пряме мовлення, в якому взаємодіє мовлення автора і персонажа, Іван Багряний розкриває душевний світ своїх героїв: *"...Ба, він вирізьблений разом зі спогадами про дивні-дивні, давно забуті прекрасні дні, про дзвінке, замріяне* ***(ах, хто ж то там так прекрасно грає за чорними сильветами?!),*** *про закохане у всесвіт, і дружбу, і в усіх ближніх, срібноголосе, кучеряве дитинство...* [2, с. 20]; *Спогади...* ***(Ах, хто то ж так прекрасно грає?!)*** [2, с. 20]; *Низку днів і ночей* ***(він не знає, скільки було тих днів і ночей!)*** *для Андрія тягся безперервний кошмар* [2, с. 211]; *Забути все, знаючи наперед, ще 20 днів −* ***(двадцять довгих днів! Ціле життя!)*** *забезпечені за вами, належать вам, тільки вам"* [2, с. 241]. Іноді фрагмент, що містить т.з. героя, входить в авторську фразу як вставлена конструкція. Співвідношення між планами розповіді ускладнюються − об'єктивна розповідь поступається місцем суб'єктивній і згодом знову повертається. Напр.: *Наполохані й ніби гнані в шию люди* ***(пригнічені думкою про можливість спізнитися й потрапити замість заводу на Колиму! От чого вони так біжать!)*** *гуготіли, торохтіли дерев'яшками й невибагливим своїм "профвзуттям" по вогкому, брудному асфальту і мчали навперегони в усіх напрямках* [2, с. 49]; *Андрій дивився на Давидове схилене обличчя, на його майже дівочий профіль, в якому щось було біблійного, либонь, від тих отроків, що їх вкинуто було в піч вогненну і що в тій печі не згоріли* ***(але ж то була не та піч! В ось цій печі все згорає!)****, дивився на всю його зігнуту постать тендітну, створену не для тортур, що відповідала і всій його душевній конструкції, створеній теж не для тортур, і думав не про поради, думав про щось інше...* [2, с. 220].

Часто Іван Багряний уживає емоційно напружені вставлені конструкції, які

стають експресивними центрами висловів. З цього погляду можна відзначити вставлені конструкції, якими передаються іронічно-саркастичні зауваження: *Ця конституція номер два, підписана самим начальником УГБ НКВД СССР та "залізним наркомом" Ніколаєв Єжовим на дверях* ***(але не в камері, а чомусь в голярні! Бо в камері, бач, в'язні можуть її скурити!)*** [2, с. 135]; *Пройшов "Крим, і Рим, і Сибір без палки". Був на коні й під конем* ***(здебільшого під конем!)****, був у вагонах і під вагонами* ***(здебільшого під вагонами!)*** *− бігав, як здичавілий, зацькований пес* [2, с. 411]; *Він підписав "щиросердні зізнання" що згідно з обвинуваченням "дійсно" був організаторам повстанської й терористичної організації, складеної з фізкультурників* ***(і то в республіканському масштабі!)*** *і мав на фізкультурному параді в Києві убити секретаря ЦК КП(б)У − Косіора* [2, с. 223]; *Одначе Руденко, взявши тоненьку мотузочку* ***(заборонену річ! бо на ній можна повіситись)****, змобілізував того самого інженера, що збудував цю тюрму, і звелів йому обчислити, яка мусить бути завдовжки мірка, коли попід стіною, сидить вже не тринадцятеро, а чотирнадцятеро* <... > [2, с. 93].

За допомогою вставлених конструкцій виражається також емоційно-експресивна оцінка висловлювання − оцінка або самого автора, або дійових осіб роману, тим самим створюється одна з т.зв. "ситуацій контрасту" [5, с. 82-83], що підсилює вплив тексту на читача. Напр.: *Хоч їх і безліч-різні "Тройки", "Спецколегії", ОСО, трибунали тощо − але, бавлячись у "законність", всі ці суди* ***(і кого вони мають дурити? Перед ким відчитуватись і виправдовуватись?!)*** *вимагають ніби "бездоганного" оформлення справ, щоб усе в них було як слід припасоване, підігнане до вимог совєтської юрисдикції, щоб все було по "закону".* ***(Господи! Який цинізм! Але не тільки цинізм. Тут щось інше. Тим іншим є, очевидно, потреба виправдатися самим перед собою, хвороблива й підозріла потреба, така, як потреба в злочинця ставити грубі свічки в церкві, яку він перед тим обікрав і має намір ще обікрасти)*** [2, с. 436]. Нерідко оцінність є відкритою і посилюється супроводжуючим вставну конструкцію окличним знаком, який підкреслює важливість повідомлюваного: *"Людина, яка змагається не для того, щоб здивувати світ, якого для неї не існує й яка теж не існує для світу* ***(о, що таке людина серед 200 мільйонів, а тим більше серед 2 мільярдів! Піщина!)****, а для того, щоб своє маленьке "я" зберегти від моральної ганьби й позорища перед самим собою, від смерті, перед якою звичайна смерть героїв − велике, недосяжне щастя* [2, с. 211]; *Убити вони його не можуть* ***(бо не можна ж убити курку, яка має знести золоті яйця!)****, а розібрати його душу до решти теж не можуть* [2, с. 232].

Отже, аналіз речень із вставленими конструкціями у романі "Сад Гетсиманський" Івана Багряного дозволив окреслити основні функції, які вони виконують у художньому творі: аргументують зміст основної частини висловлення; поєднують в одному реченні два плани розповіді; виражають емоції автора, індивідуальне сприйняття дійсності; сприяють естетичному впливові тексту на читача.

Література

1. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка: Учебн. пособие. – М.: Высшая школа, 1990. – 168 с.
2. Багряний І.П. Сад Гетсиманський: Роман. – К.: Час, 1991. – 512 с.
3. Галайбіда О.В. Стилістичні функції парентезних конструкцій // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів і аспірантів. Вип. 2: В 2 т. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 161-162.
4. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). – Ч.2: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1996. – 240 с.
5. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. – Ч.1. – Горлівка: ГДПІІМ, 2004. – 228 с.
6. Пономарів О. Стилістика сучасної української мови: Підручник. – 3-тє вид. перероб. і доповн. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – 248 с.